

OORSPRONG

De Amsterdamse sdv van juli 1878 was bij lange na niet de eerste poging van de voormalige Internationalen om een nieuwe formele structuur te vinden voor hun gezamenlijke activiteiten. De Amsterdamse afdeling van de Internationale was al vaker herleefd: begin 1874 als 'geheime loge' Vox Populi, in mei 1876 als Vereniging Algemeen Stemrecht, later dat jaar als het Volkscomité dat tegen het Kermischaandaal protesteerde en nog in februari 1877 als vereniging De Vrije Drukpers, die na het verdwijnen van *De Werkman* vergeefse pogingen ondernam om een nieuw werkliedenorgaan van de grond te krijgen.' Welbeschouwd was het oprichten van een Amsterdamse sdv niet meer dan een zoveelste zet in een lange reeks. Verschil was alleen dat deze poging achteraf geen vergeefse zou blijken.

Ingrijpende veranderingen hadden zich ondertussen wel voorgedaan in de internationale context waarbinnen de Amsterdammers opereerden. De vernietiging van de Parijse Commune in de 'Bloedweek' van mei 1871 had op langere termijn een belangrijke ontwikkeling veroorzaakt. Met de naar schatting vijftiengduizend doden en vele tienduizenden gevluchte of verbannen arbeiders, verloor Parijs ook zijn tot dan toe vanzelfsprekende rol als hart van de Europese revolutie. Tegelijkertijd had in het nieuwe Duitse Keizerrijk, fortuinlijker vrucht van de Frans-Duitse oorlog, een nieuwe socialistische arbeidersbeweging haar vleugels uitgeslagen. Op een schaal die tot dan toe nergens was vertoond, wist de nieuwe Sozialistische Arbeiterpartei Deutschlands onder leiding van August Bebel en Wilhelm Liebknecht vanaf 1875 een snelgroeiend leger van sociaal-democratische klassenstrijders te formeren. Beperkingen op het kiesrecht en de politieke vrijheden verhinderden niet dat de Duitse sociaal-democraten hun electorale strategie met opeenvolgende triomfen bekroond zagen. Alleen al door de indruk die dit succes maakte, groeide de internationale invloed van de Duitse sociaal-democratie. Die ontwikkeling zou ook in Amsterdam merkbaar worden.

EEN GEMENGDE VEREENIGING VAN SOCIAAL-DEMOCRATEN

Zoals eerder bij de oprichting van een Amsterdamse afdeling van de Internationale was de invloed van vakverenigingsmannen ook bij de totstandkoming van

de Sociaal-Democratische Vereeniging doorslaggevend. De door de Internationalen opgerichte vakverenigingen hadden vanaf 1872 stuk voor stuk het onderspit gedolven tegen de kalme hervormers van het ANWV. De typografen, uit wier kring zo veel vooraanstaande activisten van de Internationale waren voortgekomen, sloten zich al in april 1872 aan bij het ANWV.² Zelfs de kleermakers van Hendrik Gerhard hadden hun vakvereniging in november 1873 omgezet in een productieve coöperatie die zich aansloot bij het ANWV en in januari 1876 wegens gebrek aan belangstelling moest worden ontbonden. De houtzagers van Klaas Ris waren zelfs nimmer tot de Internationale toegetreden, en ook hun bij het ANWV aangesloten vereniging De Houthandel ging in augustus 1875 ter ziele.³ Doordat het Werklieden-Verbond alleen aangesloten verenigingen kende en geen individuele leden toeliet, verloren de Internationalen met het verdwijnen van hun vakverenigingen de mogelijkheid binnen de grootste Nederlandse werkliedenorganisatie op te treden.

Ook Willem Ansingh en zijn Amsterdamse smidsgezellen hadden het hoofd in de schoot moeten leggen. Al in 1872 hadden zij zich formeel van de Internationale afgescheiden, in ruil voor een loonsverhoging.⁴ De smedenvereniging Recht voor Allen was daarna, in navolging van de kleermakers, onder dezelfde naam voortgezet als een productieve coöperatie, die echter in 1874 van het toneel verdween. In maart 1876 werd op initiatief van het Centraal Bestuur van het ANWV weer een Amsterdamse vakvereniging voor smeden opgericht. Willem Ansingh zou de leiding van deze nieuwe smedenvereniging De Volharding op zich nemen.⁵ Met Ansingh als voorzitter kwam een belangrijke vereniging binnen het ANWV onder leiding van een doorgewinterd en hardnekkig Internationaal te staan. Hij zou dan ook het voortouw nemen in het streven, uit oude en nieuwe krachten binnen en buiten het ANWV een radicale werkliedenorganisatie te formeren. Het Centraal Bestuur van het ANWV zou de gevolgen op korte termijn ondervinden.

Al op het Kerstcongres van het ANWV in 1876 werden de eerste scheuren zichtbaar. Namens De Volharding drong Ansingh aan op algemeen stemrecht en de vorming van een 'algemene vereniging' die het mogelijk zou maken dat ook anderen dan alleen georganiseerde vakarbeiders zich bij het ANWV aansloten. De vorming van een dergelijke vereniging zou de weg vrijmaken voor hernieuwde toetreding van mannen als Gerhard en Ris, iets wat zowel Ansingh als zijn tegenspeler Heldt terdege beseft moet hebben. Een jaar later drongen de Amsterdamse smeden zelfs aan op een heuse programmdiscussie. Daartoe werd op 9 en 10 juni 1878 inderdaad een buitengewoon landelijk congres voor 'alle' werkliedenverenigingen gehouden, waar alweer op voorstel van De Volharding het Duitse sociaal-democratische 'programma van Gotha' werd besproken. Een grote meerderheid van de afgevaardigden was er fel op tegen en maakte zich vrolijk over de indieners die zelf het programma niet op alle punten leken te doorgronden.⁶

Ansingh werd op het buitengewoon congres bijgevalen door een aantal oude

bekenden uit de kring van Internationalen. Kleermaker P. H. A. Schröder ondersteunde als afgevaardigde van de Vereeniging Algemeen Stemrecht het pleidooi voor het programma van Gotha, net als Klaas Ris, die optrad als afgevaardigde van zijn eigen Volkscomité. Namens de bij het ANVV aangesloten vakverenigingen verklaarden alleen broodbakker F. Domhoff, kuiper E. W. A. Anssems en suikerbakker Karel Antonie Bos zich voorstander van het socialistische programma.⁷ Dat op dit landelijk congres alle zes voorstanders van het sociaal-democratische programma uit Amsterdam kwamen, was geen toeval. De drie vakverenigingsmensen Domhoff, Anssems en Bos behoorden tot een nieuwe lichting radicale werklieden en waren duidelijk door de voormalige Internationalen gerekruteerd. Domhoff was lid van het Volkscomité van Klaas Ris en Bos was als suikerbakker lid van de vakvereniging Eendracht Maakt Macht waarin vooraanstaande Internationalen als F. W. L. Sauer van oudsher de toon hadden aangegeven.⁸ Gedrieën zouden zij tot de gelederen van de sociaal-democratie toetreden.

Ook buiten de vakverenigingen waren de Internationalen zich weer gaan roeren. Op zondag 12 mei 1878 hield het Volkscomité van Klaas Ris een openbare vergadering op de Schans bij de Haarlemmerpoort, onder het motto 'Belofte maakt schuld'. Ris had zijn publiek bijna anderhalf jaar eerder, in de nasleep van het Kermisschandaal, beloofd om de koning bij diens jaarlijks bezoek aan Amsterdam 'de gruwelen mondeling mede te deelen'. Vergezeld van Albert Hofman en schoenmaker A. H. Heijer had Ris inderdaad in april 1877, tijdens de traditionele volksaudiëntie in het Paleis op de Dam, tot Willem III weten door te dringen. Onduidelijk blijft of Ris en zijn vrienden werkelijk de illusie koesterden van de vorst genoegdoening te krijgen. Het verloop van de audiëntie was in ieder geval teleurstellend geweest. Willem III had naar verluidt een passende toon gevonden en zou de drie volksvrienden woedend de deur hebben gewezen.⁹ Dat de koning niet van zins was de burgemeester van Amsterdam te ontslaan omdat Klaas Ris daarop aandrong, was natuurlijk geen reden de moed dan maar op te geven.

In de openbare vergadering van het Volkscomité op 12 mei 1878 kondigde Ris de voorgenomen heroprichting van een Gemengde Vereeniging aan, blijkbaar in de veronderstelling dat die naam bij het publiek goede herinneringen wakker zou maken. Ansingh en Schröder lichtten de bedoeling van de nieuwe vereniging toe, waarbij de laatste de wens uitsprak, 'dat die niet aan banden zou worden gelegd zoals sommige vakverenigingen, waar niet over staatkunde en godsdienst mocht worden gesproken'.¹⁰ Met die wens kwam het karakter van de beoogde vereniging ondubbelzinnig tot uitdrukking: het zou een politieke organisatie voor werklieden worden.

Alvorens de volksvergadering onder het aanheffen van de leus 'Vrijheid, Gelijkheid en Broederschap' uiteen zou gaan, moest nog een laatste punt op de agenda worden afgehandeld. Volgens het politieverslag las broodbakker Domhoff uit *De Werkmansbode* enkele regels voor van de hand van een 'zekere Nieuwenhuis'.¹¹ Dat was geen ander dan de Lutherse predikant Ferdinand Domela

Nieuwenhuis, en het door Domhoff voorgelezen artikel moet het verslag zijn van een spreekbeurt over algemeen stemrecht, die de dominee op 21 februari in het Amsterdamse ANWV-lokaal De Werkmansbond gehouden had.¹² De kring van Amsterdamse Internationalen zou de ontwikkelingsgang van deze vrijmoedige dominee Nieuwenhuis in de komende maanden met steeds warmer belangstelling blijven gadeslaan.

Ansingh en de Amsterdamse smeden richtten ondertussen hun Gemengde Vereeniging op zondag 26 mei 1878 op, nog voordat het Utrechtse werkliedencongres in juni over het programma van Gotha zou debatteren. Nadat de meerderheid op het congres zich afkerig van de sociaal-democratische beginselen had getoond en het Centraal Bestuur van het ANWV bovendien weigerde de Amsterdamse Gemengde Vereeniging als afdeling te erkennen, gingen beide vleugels van de Amsterdamse werkliedenbeweging andermaal, en nu definitief, hun eigen weg. Op zondag 7 juli 1878 nam de Gemengde Vereeniging het programma van Gotha als het hare aan, en besloot voortaan onverbloemd als Sociaal-Democratische Vereeniging (SDV) door het leven te gaan.¹³

Hoe klein en geïsoleerd de kring van Amsterdamse Internationalen na 1873 ook was geworden, de contacten met geestverwanten in het buitenland waren nooit geheel verbroken. Het Haagse congres van de Internationale had in september 1872 besloten dat de Algemene Raad voortaan in New York zou zetelen, waarna de organisatie een zachte dood was gestorven. De Amsterdammers bleven echter nog ten minste tot in 1875 schriftelijk contact onderhouden met het anarchistische bolwerk van James Guillaume en de Zwitserse Jura-Federatie.¹⁴ De band met de Belgen bleef als tevoren de voornaamste internationale oriëntatie van de Amsterdammers. Nog in oktober 1876 stond Gentenaar Edmond van Beveren 'voortdurend in contact' met de Amsterdamse redactie van *De Werkman*, en in hetzelfde Gent verscheen in de zomer van 1876 een tweede druk van Gerhards *De Internationale en haar beoordelaars*.¹⁵ De restanten van de Vlaamse afdelingen van de Internationale hadden zich, eerder dan in Amsterdam, onder Duitse invloed gehergroepeerd achter het nieuwe vaandel van de sociaal-democratie. Gezien de banden tussen de voormalige Internationalen van Amsterdam en Gent moet de totstandkoming van de Vlaamse Socialistische Arbeiders-Partij in mei 1877 van invloed zijn geweest op de nieuwe richting die de Amsterdammers een jaar later insloegen.¹⁶ In september 1877 verzamelden Duitse en Belgische kopstukken van de jonge sociaal-democratische beweging zich voor een internationaal socialistisch congres in Gent. Nederlanders waren daarbij niet aanwezig geweest, maar zij konden de verklaringen van het congres achteraf raadplegen in *De Werkmansbode* van het ANWV.¹⁷

Tien jaar later, in mei 1887, zou Bernard J. Penning, de jongere broer van de Amsterdamse bierhuishouder, met zijn gezin in Gent neerstrijken. Andere Nederlanders volgden voor kortere of langere tijd en dit wisselende gezelschap van Nederlandse socialisten in den vreemde hield het thuisfront met brieven en ingezonden stukken in *Recht voor Allen* voortdurend op de hoogte van de ontwik-

kelingen in het hart van de Vlaamse arbeidersbeweging. Een opmerkelijk aantal Nederlanders wist na 1890 binnen de Gentse beweging, met name in de succesvolle coöperatie Vooruit, betaalde posities te veroveren, al werden die even vaak weer verspeeld door een onbedwingbare neiging in verzet te komen tegen de machtspositie van de Gentse sociaal-democratische leidersfiguren.¹⁸

Het Amsterdamse initiatief tot oprichting van de Sociaal-Democratische Vereniging hing samen met de ontwikkelingen die zich in het buitenland voltrokken. Die invloed vanuit de omringende landen kreeg echter steeds gestalte in concrete, persoonlijke contacten tussen Amsterdammers en socialistische vreemdelingen.

ROTE FELDPPOST VIA AMSTERDAM

Dat met de oprichting van de SDV in juli 1878 een nieuwe fase in de ontwikkeling van de socialistische arbeidersbeweging in Nederland werd ingeluid, was vooral een gevolg van de veranderende positie van de Duitse kameraden. Twee mislukte moordaanslagen op Keizer Wilhelm vormden een welkom excuus voor een uitzonderingswet die met ingang van oktober 1878 de vrijheid van de Duitse sociaal-democraten aan banden legde. Deze Socialistenwet, die tot 1890 jaarlijks zou worden verlengd, zou onbedoeld een enorme stimulans blijken voor het aanzien en de invloed van de Duitse sociaal-democratie onder de geestverwanten in omringende landen.

Een deel van het Duitse partijapparaat werd al direct in 1878 naar het buitenland verplaatst. Dat gold in de eerste plaats voor de partijpers die naar Zwitserland verhuisde. Een indrukwekkend netwerk van koeriers wist van daaruit onder leiding van *Rote Feldpostmeister* Julius Motteler de regelmatige verspreiding van honderden kilo's illegaal drukwerk binnen Duitsland te verzorgen. Begin 1885 zou, onder druk van de Zwitserse autoriteiten, het zwaartepunt van dit illegale apparaat naar Londen worden verplaatst.¹⁹ Twee jaren daarvoor was Karl Marx in Londen overleden, maar de verhuizing versterkte het contact met overgebleven grijze *Achtundvierziger* als Friedrich Engels en de bezoekers van de nog altijd bestaande Kommunistische Arbeiterbildungsverein. Dat Londen een belangrijk centrum voor de Duitse sociaal-democratie werd, maakte van Amsterdam een aangewezen etappeplaats op de routes die de beweging in Duitsland met haar buitenposten verbond.

Een groot aantal Duitse sociaal-democraten vestigde zich, al dan niet op de vlucht voor de Socialistenwet, in Amsterdam. Ten minste twee van hen, boekbin-der Oswald Mehnert en schoenmaker Friedrich Gatzemeijer, behoorden tot de allereerste lichte SDV-leden in Amsterdam en beiden zouden als afdelingsbestuurder en spreker op de voorgrond treden.²⁰ Mehnert was al in 1877 te Amsterdam aangekomen en werd de voornaamste woordvoerder van de daar verblijvende Duitse socialisten. Hem viel de eer te beurt, een delegatie van tachtig Franse

werklieden die in 1883 de Internationale Koloniale Tentoonstelling in Amsterdam bezocht, uit naam van de 'vereenigde Deutsche sociaal-democraten' te begroeten. Tegelijkertijd behoorde Mehnert tot de intieme kring van leidende Amsterdamse socialisten. In het felicitatiealbum dat Hendrik Gerhard en Susanne Stehli bij hun zilveren huwelijk in januari 1883 door vrienden kregen aangeboden, prijkte ook het portret van Oswald Mehnert.²¹ Zowel Mehnert als Gatzemeijer moet een sleutelrol hebben vervuld in de samenwerking tussen de in Amsterdam verblijvende Duitse en Nederlandse sociaal-democraten. Beiden stonden bovendien in verbinding met de Rote Feldpostmeister Julius Motteler te Londen.²²

Andere Duitse sociaal-democraten bleven in de Amsterdamse beweging meer op de achtergrond. De Duitse fotograaf P. R. Baum was in 1883 vanuit Antwerpen naar Amsterdam verhuisd. In Antwerpen was hij blijkens rapporten van de Belgische politie secretaris geweest van een plaatselijke *Société* van Duitse socialisten. In die functie verzorgde hij de clandestiene verzending van socialistische strooibiljetten naar Berlijn. In Amsterdam vestigde Baum zich als fotograaf en kwam met zijn echtgenote en hun twee jonge kinderen aan de Nieuwe Herengracht te wonen. Daar nam hij in 1884 een Duitse schoenmaker in huis die, komend van Parijs, enige maanden later weer verder reisde naar Londen, het centrum van de Duitse sociaal-democratie in ballingschap.²³ In het fotografisch atelier van Baum lieten vooraanstaande Amsterdamse socialistena P. J. Penning en Bart van Ommeren hun portret vervaardigen en de socialistische liedjesdichter P. C. de Ruijter verdiende er als bediende een tijdlang zijn brood.²⁴ Lectuur bleef Baum, ook in zijn Amsterdamse jaren, bestellen bij de Londense partijuitgeverij, de Verlag der German Cooperative Publishing Company. Het verblijf van Baum in Amsterdam werd echter geen onverdeeld succes. Winkelbediende De Ruijter vertrok met ruzie en in september 1890 moest boekhandelaar Jan Fortuyn zijn Duitse vakgenoten te Londen 'Mit soz. grüsse' berichten: 'dass den P. Baum so heruntergekommen ist in jeder hinsicht, dass ich nicht glaube seine schuld einstreiche zu können'.²⁵

Behalve voor de ontvangst van reizende gezellen, kranten en brochures fungeerden Amsterdamse adressen ook als tussenstation bij de verzending van vertrouwelijke berichten. Zo ontving Eugen Werner in de Warmoesstraat berichten van de gebroeders Johann en Friedrich Haug, die in Duitsland een hoofdrol speelden in de distributie van illegale lectuur. Werner droeg vervolgens zorg voor het doorzenden van afschriften naar de Londense kopstukken.²⁶ Juist omdat Amsterdam niet tot de toonaangevende centra van het Europese socialisme werd gerekend, konden adressen in de stad uitstekend dienen als onopvallende bestemming voor gevoelige informatie.

Het illegale apparaat dat in reactie op Bismarcks Socialistenwet in het leven was geroepen, moet een voorname rol hebben gespeeld in de internationale verspreiding van het 'parlementaire' gedachtegoed van de Duitse sociaal-democraten. Nog in 1956 zou de toen 92-jarige veteraan Jan van Zutphen zich de kennismaking met leden van de Amsterdamse Arbeiterbildungverein als een belangrijk moment in zijn ontwikkeling herinneren:

Het waren goede kameraden. Zij vertelden ons van de moeilijkheden, die in Duitsland, onder de 'ijzeren kanselier' Otto von Bismarck doorworsteld werden in de strijd voor de sociaal-democratie. Hun verhalen waren voor jonge partijgenoten als ik buitengewoon interessant en aanvurend. Zij brachten ons ook leerzame Duitse brochures, die door ons vertaald werden en bij duizendtallen in vergaderingen en op straat werden verkocht. Eén daarvan had tot titel: 'Wat willen de sociaal-democraten?'²⁷

Inderdaad verscheen nog in 1879 of 1880 een brochure onder de titel *Wat willen de sociaaldemocraten? Een verklaring van hun program* bij W.C. de Graaff te Haarlem, toen nog de vaste uitgever van Ferdinand Domela Nieuwenhuis.²⁸

In de 28 bladzijden van *Wat willen de sociaaldemocraten?* werd de lezer deelgenoot van een 'gedachtenwisseling' tussen een niet-socialistische vragensteller en een geduldig antwoordend socialist: 'Door gedachtenwisseling kunnen wij tot helderheid van inzichten komen.' Met dat doel werden alle punten van het programma van Gotha behandeld en van de nodige uitleg voorzien. De vragensteller, die aanvankelijk nogal argwanend leek, gaf zich halverwege reeds gewonnen:

- A. Nu zie ik in, dat de eischen der socialistische arbeiderspartij om produktieve associaties te vestigen rechtvaardig zijn. Ik begrijp alleen niet, waarom de liberalen zoo tegen die eischen zijn.
- B. Ze kunnen niet anders, ze worden door de klasse der kapitalisten onderhouden, de loonschrijvers staan in dienst van dezen en moeten daarom hun belangen waarnemen.²⁹

Aan het slot van de brochure bleek de beloofde 'helderheid van inzichten' inderdaad ten volle bereikt:

- A. Ik moet erkennen, dat ik na het uiteenzetten van uwe eischen inzie hoe ze rechtvaardig en uitvoerbaar zijn. De tegenwoordige verhoudingen, waardoor een kleine klasse van kapitaalbezittenden heerschappij voert over het groote deel van het arbeidende volk, zijn onrechtvaardig en daarom wil ik medewerken om hierin verandering te brengen.³⁰

Van grotere betekenis misschien nog dan dit soort 'ideologische' munitie was de invloed van de persoonlijke kennismaking met de Duitse geestverwanten.

Rond de socialistische ballingen uit Duitsland en hun illegale werk in de *Rote Feldpost* hing een sfeer van geheimhouding, gevaar en heuse heroïek, elementen met een onmiskenbare aantrekkingskracht. Door hun omgang met de in Amsterdam verblijvende Duitse geestverwanten, raakten ook de Amsterdamse socialistten bij het illegale netwerk betrokken. Hendrik Gerhard zou al in 1879 behulpzaam zijn geweest bij de smokkel van het in Londen verschijnende, overi-

gens anti-parlementaire, orgaan *Die Freiheit* naar Duitsland. Tien jaar later werd *Der Sozialdemokrat* in het bierhuis van P.J. Penning gereedgemaakt voor verzending naar Duitsland.³¹ Feldpostmeister Motteler, die wekelijks minimaal 120 kilo illegaal drukwerk te verzenden had, was achteraf vol lof:

Unsre holländischen und belgischen Genossen erfüllten ihre Aufgaben mit militärischer Präzision von den Hauptstationen im Innern bis zu den Grenzen hin und darüber hinaus Schulter an Schulter mit den Deutschen Feldpostleuten.³²

In ideologisch en politiek opzicht mocht Amsterdam dan niet behoren tot de voorposten van de Europese socialistische beweging, als geheim *Feldpost-Station* verrichtten de Amsterdammers eervol werk.

Hoewel een aantal Duitsers lid werd van de SDV en sommigen er zelfs op de voorgrond traden, bleef behoefte bestaan aan bijeenkomsten in eigen kring. Dat Mehnert de Franse bezoekers in 1883 in Amsterdam welkom had geheten uit naam van de 'vereinigde Deutsche sociaal-democraten', was geen grootspraak geweest: verenigd waren de Duitse Amsterdammers inderdaad. De migranten stond een beproefd recept ter beschikking en vanaf 1882 kende Amsterdam weer een formele Arbeiter Bildungsverein.³³ Ook wat hun activiteiten betreft konden de Duitsers te Amsterdam terugvallen op oude gewoonten en gevestigde tradities. De eigenaar van het gerenommeerde Bible-hotel in de Warmoesstraat beklaagde zich al in september 1880 bij de politie over de overlast die hij ondervond van een 'vereniging van Duitse Handwerkslieden' die in café Stuckman in de Warmoesstraat meerdere keren per week 'societeit met zang en dans tot in de nachtelijke uren' hield.³⁴

Al zingend, dansend, postverzennend en politiserend speelden de Duitse broeders een belangrijke rol in de beginjaren van de Amsterdamse sociaal-democratie. In druk sociaal verkeer, onderling en met hun Amsterdamse geestverwanten, drukten de *Vaterlandlose Gesellen* hun stempel op de vroege sociaal-democratie in de stad. Hoewel de status van vreemdeling een angstvalliger houding zou doen verwachten, durfden de Duitse kameraden zich ook openlijk op het Amsterdamse strijdtoneel begeven. Hun inzet voor het socialisme deed in Amsterdam niet onder voor die in eigen land. In juli 1885 ondersteunde de Bildungsverein, samen met de SDV en 21 Amsterdamse vakverenigingen, openlijk een verzoek van de Vereniging voor Algemeen Kies- en Stemrecht een optocht 'met banieren en muziek' te mogen houden. Tegelijkertijd bleven de Duitse vluchtelingen echter in hoge mate prijs stellen op besloten bijeenkomsten in eigen kring, waar kon worden gesproken en gezongen in de eigen taal. De uitkomst van dit hardnekkig verenigingsstreven van Duitsers in den vreemde was onmiskenbaar een succes. Naar verluidt verbleven in Amsterdam enige honderden Duitse socialisten en hun Arbeiter Bildungsverein zou rond 1882 een tijd lang zelfs meer leden hebben geteld dan de Amsterdamse SDV.³⁵

Een internationale factor die eveneens van invloed op de gebeurtenissen in Amsterdam lijkt te zijn geweest, was de aanwezigheid van Amsterdammers in het buitenland. Het verhaal dat Hendrik Gerhard hoogstpersoonlijk het verenigingscongres van de Duitse socialisten te Gotha zou hebben bijgewoond, was weliswaar een mythe, maar te Londen verbleven nog altijd Amsterdamse veteranen van de Internationale.³⁶ Een van hen was Salomon van der Hout, die tegen het einde van 1877 een werkzaam aandeel had in een poging de Internationale weer tot leven te wekken. Van der Hout trad toe tot de Algemene Raad van een nieuwe International Labour Union, die de beweging in verschillende Europese landen opnieuw vanuit een internationaal centrum wilde coördineren.³⁷ Hoewel het initiatief nauwelijks aansloeg, zou Van der Hout zijn aanstelling als corresponderend secretaris voor Holland in de *General Council* van de ILU serieus blijven nemen. Op 19 juli 1878, nog geen twee weken na de totstandkoming van de Amsterdamse SDV, werd in Londen dan ook een vereniging van 'Nederduitse Socialisten in Londen' opgericht, die regelmatig bijeenkomsten in een eigen pub hield. Een jaar later wist de Nederlandse gezant te Londen het ministerie van Buitenlandse Zaken te melden, dat zich in deze club ongeveer 45 Vlaamse en Nederlandse socialisten hadden verenigd en dat men geabonneerd was op de Amsterdamse *Werkmansbode* en het Gentse zondagsblad *De Volkswil*. De geringe geldmiddelen hadden inmiddels niet verhinderd dat het eenjarig bestaan feestelijk was gevierd.³⁸

Salomon van der Hout was bij uitstek iemand die erin slaagde sociale en geografische afstanden te overbruggen. Als Amsterdamse jood geboren, had hij aanvankelijk als kermisreiziger gewerkt, was enkele maanden mijnwerker in Duitsland geweest en zou tot zijn overlijden in 1918 als voddenraper in Londen aan de kost zijn gekomen.³⁹ Hoewel sinds 1874 permanent woonachtig in het Londense East-End, verloor hij het contact met de Amsterdamse kameraden niet. Nog op 1 december 1886 hield hij als speciale Londense gast een toespraak op een openbare vergadering van de Amsterdamse sociaal-democraten. Ruim 500 bezoekers kwamen die dag in het zogeheten Volkspark naar hun voormalige stadsgenoot luisteren.⁴⁰ Terug in Londen vierde hij in maart 1892 zijn zilveren huwelijk met de Amsterdamse Sara Harpman. Eregast op dat feest was niemand minder dan Friedrich Engels, die al in 1872 tijdens het Haagse congres van de Internationale met Van der Hout kennismakte en sinds diens verhuizing naar Londen de met ijzeren regelmaat inkomende verzoeken om financiële bijstand trouw had gehonoreerd.⁴¹

AFDELINGSLEVEN

De eerste leden van de SDV in Amsterdam vormden een weliswaar hecht, maar toch vooral erg klein gezelschap. Veel besprekingen konden dan ook in de verschillende huiskamers plaatsvinden. Voor openbare bijeenkomsten, cursusavon-

den en algemene ledenvergaderingen kon men evenwel terecht op een aantal adressen van bevriende kroeghouders. Zaal Cosmopolite, het bierhuis van P.J. Penning in de Dijkstraat, van oudsher zetel van de onafhankelijke vrijmetse-laarsloge Post Nibula Lux en de 'geheime' kring van Vox Populi, werd voortaan ook de thuishaven van de sociaal-democraten. Onder het beperkte aantal vergaderadressen dat de Amsterdamse sociaal-democraten verder nog ter beschikking stond, was het aandeel van door Duitsers uitgebate gelegenheden overigens opvallend. De eerste jaren kwam de sdv bijeen bij tapper Döpke van café Apollo op de hoek van de Warmoesstraat en de St. Annenstraat, even verderop bij de Duitser Staats op de hoek van de Warmoesstraat en de St. Jansstraat en in café Westfalen op de hoek van de Oudezijds Achterburgwal en de St. Agnietenstraat.⁴² Al deze lokalen lagen dicht bijeen in het hart van de stad, op niet meer dan een paar minuten loopafstand van de Dam.

Vrijwel zonder uitzondering behoorden de eerste bezoekers van de sociaal-democratische vergaderingen tot de oude garde van de Internationale. Al in de allereerste bijeenkomsten waren de aanwezigen daardoor uitstekend op de hoogte van elkaars denkbeelden en eigenaardigheden. Iedereen was bekend met de opvattingen van de anderen, en meningsverschillen konden daardoor kennelijk nogal gemoedelijk worden opgenomen. Een sfeerbericht van een vergadering, ergens in 1879, maakt melding van een dertigtal aanwezigen in een bovenzaaltje van een café in de Warmoesstraat. Hendrik Gerhard sprak er 'heel gematigd' over zijn communisme en drong aan op bewustmaking van de arbeiders als eerste noodzakelijke voorwaarde. Suikerbakker Sauer wilde liever direct aansturen op een gewelddadige revolutie en werd daarin door de typograaf H. Overbecke, ook een voormalige Internationaal, geestdriftig bijgevalen:

Toen sprak Klaas Ris. Hij keek met zijn guitige oogen naar Overbecke en zei:
- Goed gesproken, Overbecke. Ga jij dan met Sauer een revolutie op touw zetten. Als je er mee gereed bent, kan je op mij rekenen.⁴³

De vergadering kon na een dergelijke interventie weer opgelucht lachen en de kameraden zullen in opperbeste stemming uiteen zijn gegaan.

Het gemoedelijke karakter van de onderlinge omgang werd niet alleen bevorderd doordat men al zo lang met elkaar was omgegaan, maar ook doordat de buitenwereld aanvankelijk weinig acht sloeg op wat het clubje sociaal-democraten uitvoerde. Welbeschouwd was dat ook niet erg opzienbarend. De ontwikkeling van het ledental bood vooralsnog weinig mogelijkheden voor een ophefmakend optreden in het openbaar. De sdv was in juli 1878 van start gegaan met een dertig- tot veertigtal leden, een aantal dat in een maand opliep tot zestig. Daarmee waren echter alle oude bekenden wel 'binnengehaald' en stokte de groei. Schattingen van het ledental over 1879 komen niet verder dan zestig en ook daarna verliep de groei tergend traag: honderd leden in 1880, honderdvijftig in 1881 en 1882, tweehonderd in 1883.⁴⁴ Pas na vijf jaar was de sdv erin geslaagd,

de omvang van de Internationale-afdeling op haar hoogtepunt in de zomer van 1872 te evenaren.

Onder de eerste lichting nieuwe rekruten waren er veel die al eerder met de mannen van de Internationale in aanraking waren gekomen. De vrienden Joan Nieuwenhuis en Jan Fortuyn werden vaste gasten, maar zij waren eerder al als schuchtere jongelingen bezoekers geweest van een zitting van Vox Populi. Suikerbakker K.A. Bos had op zijn werk en in de vakvereniging ruime kans gehad met voormalige Internationalen kennis te maken. Hij was niet de enige: in de eerste jaren van de SDV waren typografen, smeden, kleermakers en suikerbakkers, naast de grootste groep van leden uit de bouwvakken, goed vertegenwoordigd.⁴⁵ Nieuwe strijders voor de sociaal-democratie als kruidenier Jan Mater en J.C. Lebeau waren tevoren al door Klaas Ris bij de beweging betrokken, de eerste ten tijde van het Kermisschandaal, de tweede als ontevreden huurder van de Bouwmaatschappij ter verkrijging van Eigen Woningen.⁴⁶ De ervaren krachten P.J. Penning en F.W.L. Sauer ten slotte, namen nu hun jongere broers mee ter vergadering en zelfs de 68-jarige vader van Sauer liet zich overhalen lid te worden.⁴⁷ De sociaal-democraten stelden zich ten doel de gehele Amsterdamse arbeidersklasse voor hun zaak te winnen, maar in de praktijk kwam dat toch vooral neer op het bewerken van de eigen familie- en vriendenkring.

Wie in deze eerste jaren tot de sociaal-democratische beweging toetrad, kwam terecht in een afgescheiden kring van mannen die wisten hoe de wereld in elkaar zat. Mannen die stuk voor stuk konden bogen op jarenlange ervaring in de strijd voor de heilige rechten van het volk en die zich door niemand meer van de wijs lieten brengen. Laatdunkend keken zij neer op een man als Heldt. Die gaf weliswaar leiding aan het landelijke Werklieden-Verbond, waarbij in de hoogtijdagen van 1876 niet minder dan 56 verenigingen met wel 5500 leden waren aangesloten, maar lang zou dat niet meer voortduren, zo wisten de sociaal-democraten met grote zekerheid.⁴⁸ Het volk zou, eenmaal ontwaakt, spoedig afrekenen met de man die zo onterecht Heldt heette en die, zoals Gerhard het had uitgedrukt en allen hem nazegden, te graag 'de jassen der heeren' ophield.⁴⁹

Hoewel het in de eerste jaren volledig voorbijging aan de buitenwereld, blaakten de vroege socialisten van strijdlust en dadendrang. De strijd voor de rechten van de werkman vergde volledige inzet, zeker zolang de kring van strijders beperkt van omvang bleef. Natuurlijk moesten in de eerste plaats de bestuursposities worden waargenomen. De statuten van de Amsterdamse SDV voorzagen behalve in een voorzitter en ondervoorzitter, een eerste en tweede secretaris, een eerste en tweede penningmeester en niet minder dan vier 'commissarissen van toezicht', ook nog eens in de aanstelling van een bibliothecaris.⁵⁰

De inzet voor de beweging kreeg, naast het vervullen van deze bestuurstaken, gestalte in de tot middernacht durende zittingen van sociaal-democratische kiesrechtstrijders rond de kleermakerstafel van Piet Schröder. In diens bovenachterkamer in de Laurierdwarsstraat schoof ook Joan Nieuwenhuis aan om mee te genieten wanneer D.H.L. Cloetingh er weer een van zijn ontwerpen voor een adres aan de Tweede Kamer voorlas:

Pracht-adressen kon die schrijven! Het was ons een genot er naar te luisteren, als hij zijn 'concept' voorlas. Hoe zaten wij ons te verkneukelen, als hij de heeren onzer 'zoogenaamde' volksvertegenwoordigers eens geducht liet verstaan, hoe onrechtvaardig, bekrompen-egoïstisch en dus... dom zij waren, door nog langer het volk te onthouden 'het eerste recht van iederen staatsburger'.⁵¹

Wanneer de agenda verder niets van belang bevatte, werd de tijd gedood met beschouwingen omtrent de toekomst en wat men al dan niet verwachten kon van de invoering van het algemeen kies- en stemrecht. Lange gesprekken konden de socialisten voeren over wat hen na de revolutie te doen stond, op de dag die volgen zou op de onafwendbare overwinning van het volk. De oude Gerhard zou zulk een verhit gesprek - 'Deze zou dit en die weer dat doen' - een keer zwijgend hebben aangehoord en het ten slotte met een van zijn fameuze wijsheden hebben besloten: 'ik zou mij voor den kop schieten'.⁵²

De sociaal-democraten beperkten zich evenwel niet tot onderlinge gesprekken. Dezelfde Joan Nieuwenhuis zou op een avond, terwijl hij nietsvermoedend over straat ging, door Klaas Ris en K.A. Bos staande worden gehouden: 'Halt even! We hebben helpers nodig om bidprentjes rond te brengen. Ga je mee?' Nee zeggen tegen Ris en Bos durfde hij niet, dus liet Nieuwenhuis zich meetronen, door nauwe straatjes naar de Korte Niezel bij de Achterburgwal, waar Klaas Ris zonder plichtplegingen de woning van penningmeester Van Keulen binnenging. Die was met twee helpers al bezig, een stapel 'bidprentjes', onder de titel 'Een blijde boodschap', in enveloppen te steken. Ris, Bos en Nieuwenhuis zetten zich aan tafel om te helpen, waarbij Nieuwenhuis tot taak kreeg de enveloppen te adresseren. Toen al het werk gedaan was, kreeg ook hij, als sprak het vanzelf, zijn deel van de stapel om in de stad rond te brengen. Bos drukte hem nog op het hart vooral doelmatig te verspreiden en geen exemplaren te 'vermorsen'.⁵³

De beschrijving van zomaar een routinekarwei in de vroege jaren van de beweging, is om een aantal redenen veelzeggend. In de eerste plaats illustreert de hele gang van zaken het informele karakter en het ontbreken van een functionele taakverdeling onder de Amsterdamse socialisten. Waren Ris en Bos onderweg niet toevallig een kameraad tegen het lijf gelopen, dan hadden zij het werk in Van Keulens huiskamer alleen moeten doen. Het aanzien dat beiden genoten, maakte echter dat een kort 'Halt even! Ga je mee?' volstond om hulp troepen te mobiliseren. Ten tweede blijkt uit het feit dat Nieuwenhuis een stapel enveloppen te adresseren kreeg, dat de propaganda, zelfs een zo weinig diepgravende van 'Een blijde boodschap', nog volledig gericht was op een publiek van reeds bekende werklieden. Met zijn vermaning niets te 'vermorsen', kon Bos niet anders bedoeld hebben dan dat de 'bidprentjes' niet bij wildvreemden en andersdenkenden onder de deur geschoven mochten worden. Over de openbare vergaderingen in deze periode klaagde Nieuwenhuis dan ook dat: 'de bezoekers bijna uitsluitend bekende personen waren, die de bekeering niet van noode hadden'.⁵⁴

Ten slotte biedt de afloop van deze avond een fraaie blik op het karakter van

deze wakkere strijders. Eenmaal weer thuis, heel laat in de avond, werd er bij Nieuwenhuis aangebeld. Bos en Ris waren terug:

Zij wilden mij toch graag nog even spreken. 'Het zou mogelijk kunnen zijn – zoo begon Ris – dat je, door het verspreiden van die geschriften, beroerdigheid kreeg in je betrekking... Als je er dus nog af wilt...' 'Dan zal ik jouw portie er wel bijnemen' – viel Bos in.⁵⁵

Volgens Joan Nieuwenhuis was ook dit staaltje inlevingsvermogen typerend: 'Zoo waren die "oude gevoelssocialisten".'

Wie als intredend jongeling voor het eerst in aanraking kwam met eerbiedwaardige, in de beweging grijs geworden reuzen van het formaat Klaas Ris of Hendrik Gerhard, moest wel diep onder de indruk raken. Menigeen zou nog vele jaren later getuigen van gevoelens van trots en dankbaarheid bij de herinnering aan een handdruk van de grijze Gerhard. Daarbij was meer in het geding dan aanhankelijkheid of heldenverering alleen. Gerhard trok zich na 1883 vermoeid en versleten uit de voorste gelederen terug en zou in de zomer van 1886 overlijden, juist op een moment dat de socialisten op een ongekend grote aanhang konden rekenen. Wie in de jaren daarna naar waarheid kon zeggen, de 'oude Gerhard' nog de hand te hebben gedrukt, bewees daarmee onomstotelijk zelf tot de oude garde te behoren.⁵⁶ Een dergelijk bewijs van anciënniteit kon een voornaam element zijn in het zelf verwerven van aanzien onder de geestverwanten.

Zelfs Domela Nieuwenhuis hechtte eraan, te laten weten dat hij door Gerhard thuis was ontvangen. Zijn verklaring Gerhard al thuis te hebben bezocht 'toen hij nog woonde in de Nes', was voor intimi duidelijk genoeg. Gerhard had in februari 1880 deze 'armelijke een-kamerwoning', midden tussen chanteuses, muzikanten en ander onfatsoenlijk volk, na zeven magere jaren kunnen verruilen voor een veel beter onderkomen in de Binnen Brouwersstraat.⁵⁷ Wie Gerhard nog in de Nes had opgezocht, mocht zich derhalve tot de oude garde van voor 1880 rekenen. Onder de vrienden die deze verhuizing mogelijk hadden gemaakt was Domela Nieuwenhuis, die de huur voor zijn rekening nam, de voornaamste geweest. Het leek een gelijkwaardige ruil. Gerhard kon dankzij de hulp van Domela Nieuwenhuis zijn gezin huisvesten en een boekhandeltje openen, terwijl de gulle gever op zijn beurt de eigen *Gedenkschriften* mocht opsieren met dankbare woorden van Gerhards oudste zoon Adriaan Hendrik, die erkentelijkheid betuigde voor de nobele en kiese wijze van hulpverlening 'tegenover vader' en die verzekerde dat vader Gerhard 'steeds over mij [sic] sprak met ongewoon warme sympathie'.⁵⁸

EEN DOMINEE TOT SOCIALIST GEMAAKT?

Voor de veteranen van de Internationale in Amsterdam bleef zelfs Domela Nieuwenhuis een relatieve laatkomer. In de reeks 'Sociale brieven' die hij vanaf juli 1878 anoniem in *De Werkmansbode* was gaan schrijven, had Ferdinand Domela Nieuwenhuis het socialisme als een serieus te nemen politieke stroming behandeld.⁵⁹ De Amsterdamse socialisten zullen het met genoegen, en waarschijnlijk ook wel met enige verbazing, hebben gelezen. Het bood in ieder geval voldoende aanleiding de man eens uit te nodigen voor een gesprek. Van de eerste ontmoeting tussen Domela Nieuwenhuis en de mannen van de Amsterdamse SDV bestaan echter twee lezingen, die op veelzeggende punten van elkaar afwijken.

Metselaar H.J.G. Jansen van Galen, die zichzelf omschreef als de 'Benjamin' onder de voormalige Internationalen, stelde zijn herinnering in 1916 op schrift. Het zou kort na de oprichting van de SDV zijn geweest, dat Domela, die 'allen bekend van aangezicht' was, maar met wie nog 'niemand onzer' in aanraking was geweest, de gewone donderdagavondvergadering voor het eerst bezocht. Het zou voor de aanwezige Amsterdammers 'een genotvolle avond' worden, en daarom ook viel het 'te bejammeren, dat wij niet voltallig waren'. Er ontspon zich namelijk een levendig debat tussen Hendrik Gerhard en de geëerde bezoeker, na afloop waarvan deze de wens te kennen gegeven zou hebben, nader 'met ons en onze begrippen kennis te maken'. Na zijn vertrek zou Gerhard volgens Jansen van Galen de profetische woorden hebben gesproken: 'Ik geloof, dat wij van een dominee een socialist gemaakt hebben.' Waar Klaas Ris volgens Joan Nieuwenhuis aan zou hebben toegevoegd: 'Dat zal afhangen van zijn portemonnaie.'⁶⁰ Als herinnering aan 'De eerste ontmoeting van Domela Nieuwenhuis met een groep bewuste arbeiders' leken de verhalen van Jansen van Galen onschuldig genoeg, maar geplaatst in een speciaal jubileumnummer van *De Vrije Socialist*, verschenen ter gelegenheid van Domela's zeventigste verjaardag in december 1916, school er onmiskenbaar venijn in. De herinnering van Jansen van Galen leek een onbeschaamde aanspraak op het eerstgeboorterecht.

De bekeerde dominee koesterde dan ook een andere herinnering. Hij zou zijn ontwikkeling tot socialist achteraf beschrijven als een geleidelijke bekering van binnenuit, op gang gebracht door het overlijden van zijn eerste en tweede echtgenote en vooral gestalte krijsend in nijvere studie van de socialistische klassieken.⁶¹ Dat gesprekken of debatten met de Amsterdamse socialisten van de SDV invloed op hem hadden voordat hij daadwerkelijk tot hun organisatie toetrad, ontkende Domela Nieuwenhuis in zijn memoires expliciet:

In verbinding met die vereeniging stond ik feitelijk niet, alleen weet ik een brief ontvangen te hebben van W. Ansingh, waarin deze met een sympathiebetuiging [sic] over mijn werken advies vroeg over verschillende punten van het program.⁶²

Dat een man als Domela Nieuwenhuis socialistische boeken las en zich het lot van de volksklasse aantrok, was op zichzelf volstrekt niet uitzonderlijk. Menig- een uit de hogere klassen deed in deze jaren hetzelfde, en Domela Nieuwenhuis had bijvoorbeeld met zijn jongere broer Adriaan jarenlang in opperste harmonie over geloofstwijfel en de sociale kwestie van gedachten gewisseld. De verwijdering van zijn eigen milieu groeide echter snel vanaf het moment dat de op de Herengracht geboren dominee zich daadwerkelijk en in het openbaar met socialistische werklieden begon te encanaileren.⁶³

Domela Nieuwenhuis zou altijd staande houden dat hij de Amsterdamse sociaal-democraten pas op 7 september 1879 voor het eerst in levenden lijve ontmoette. Die dag sprak hij inderdaad voor een gehoor van honderden werklieden tijdens een openbare sdv-vergadering in lokaal De Vereniging in de Warmoesstraat, over de fundamentele vraag 'Wat willen de socialisten?' Het lijkt echter onwaarschijnlijk dat de Amsterdamse sociaal-democraten, die zelf over dat vraagstuk toch ook wel een en ander te zeggen hadden, niet eerst persoonlijk met de geachte spreker kennis hadden willen maken.

In het jaarverslag voor het sdb-congres van 1883 zou Domela Nieuwenhuis zelfs beweren, dat zijn 'Sociale Brieven' in *De Werkmansbode* mede aanleiding gegeven hadden tot de oprichting van de Amsterdamse sdv. Maar gezien het feit dat de eerste aflevering verscheen in dezelfde week waarin de Amsterdammers na veel voorbereiding hun vereniging oprichtten, kon dat onmogelijk kloppen. Des te opmerkelijker is het, dat zowel Willem Vliegen als Berend Bymholt de bewering van Domela Nieuwenhuis in zijn overzicht van de sdb-geschiedenis kritiekloos zou overnemen.⁶⁴ Maar zij waren dan ook geen Amsterdammers en beladden zelf pas in respectievelijk 1883 en 1885 in de beweging.

Dat de herinneringen aan de wijze waarop Domela en de Amsterdammers van de sdv tot elkaar waren gekomen nogal uiteenliepen, was van belang maar leidde niet tot een openlijk conflict. Met het toetreden van Domela Nieuwenhuis wisten de dankbare Amsterdammers zich voor het eerst sinds lange tijd weer gesteund door een onderlegd en aanzienlijk man uit de burgerij. Later beschreef Domela Nieuwenhuis hoe zich, toen hij op maandag 1 september 1879 in Den Haag met een afscheidsrede formeel van de kansel stapte, de eigenaardigheid voordeed,

dat uit Amsterdam een heele wagon mensen was overgekomen onder wie de mannen der Internationale, die gebroken hadden met alle godsdienst, om in de kerk te komen luisteren naar die preek.⁶⁵

In zekere zin leken, met het toetreden van de afvallige dominee, de dagen van de roemruchte volksmannen te herleven, inclusief de wat dubbelzinnige houding van de mannen uit het volk tegenover hun 'bekeerling' uit de betere stand. Juist daarom was het belangrijk, vast te stellen wie werkelijk als eerste de rode vaan op Nederlandse bodem had geplant.

De toenadering tussen Domela Nieuwenhuis en de SDV nam in elk geval geruime tijd in beslag en verliep langs de nodige omwegen. Op 1 maart 1979 verscheen het eerste nummer van *Recht voor Allen*, een eigen weekblad van de Haagse dominee die tot 1 september formeel nog predikant zou blijven. Van socialisme werd in de eerste nummers nog niet gesproken, de toon was eerder kalm commentariërend dan agitatorisch, en de prijs van het blad maakte het voor werklieden onbereikbaar. Niettemin verscheen in het achtste nummer een advertentie van de SDV en zou later worden verteld dat reeds het eerste nummer werd verspreid vanuit Pennings café Cosmopolite in de Dijkstraat. Zijn rol als expediteur dankte Penning waarschijnlijk niet zozeer aan zijn positie in de sociaal-democratie, als wel aan het lidmaatschap van de loge Post Nibula Lux. Meester-Broeder F.C. Günt van die loge schreef aanvankelijk het 'Buitenlandsch staatkundig overzicht' in *Recht voor Allen* en Domela Nieuwenhuis zou door de loge worden uitgenodigd lid te worden, waarbij hem zelfs rechtstreekse toegang tot de hoogste graad in het vooruitzicht werd gesteld.⁶⁶

Nog voor de eerste jaargang ten einde liep, was de metamorfose van *Recht voor Allen* compleet: Günt staakte zijn medewerking, de prijs werd sterk verlaagd, Gerhards woning aan de Binnen Brouwersstraat werd tijdelijk bureau-adres, Ansingh nam de abonneewerving op zich en Vlaamse en Amsterdamse socialistten begonnen hun artikelen in te zenden. De 'gewone' adverteerders trokken zich daarop, net als de aanvankelijke geldschietters, schielijk terug. Dankzij deze koerswending van *Recht voor Allen* kregen de radicale Amsterdamse arbeiders, voor het eerst sinds de teloorgang van *De Werkman*, weer de beschikking over een 'eigen' wekelijks verschijnend orgaan.

In Den Haag wist Domela Nieuwenhuis een kring van belangstellenden om zich heen te verzamelen, die weliswaar niet veel meer dan 15 man telde, maar grotendeels gevormd werd door veteranen van de Haagse afdeling van de Internationale. In juni 1880 werden achtereenvolgens in Haarlem en Den Haag plaatselijke Sociaal-Democratische Vereenigingen opgericht, waarna een overkoepelende Centrale Raad werd ingesteld. Deze moest met ingang van april 1881 leiding gaan geven aan wat voortaan officieel te boek zou staan als een landelijke Sociaal-Democratische Partij of ook wel, vanaf 1882, Bond (SDB).⁶⁷

In de praktijk was van een landelijke organisatie echter geen sprake. De Centrale Raad was aanvankelijk om praktische redenen samengesteld uit leden van de Amsterdamse afdelingen speelde zeker in de eerste jaren landelijk nauwelijks een rol. Toen de Centrale Raad in 1882 nog geen jaar lang gevormd werd door leden uit Amsterdam, Haarlem, Den Haag en Rotterdam, bleek dat de zaken alleen maar ingewikkelder te maken, en werd besloten de leden voortaan uit de afdeling Den Haag te kiezen, een regeling die tot in 1890 onveranderd zou blijven.⁶⁸ Wat aan onderlinge samenwerking en verbindingen tot stand werd gebracht, was veel meer te danken aan sprekers die op reis gingen en het wekelijks verschijnen van *Recht voor Allen*, dan aan het leidinggevende optreden van de Centrale Raad. Dat artikel 21 van de statuten van de Amsterdamse SDV al in 1878

bepaalde, dat 'in overleg met het Bestuur Afdeelingen buiten Amsterdam kunnen gevestigd worden', verhinderde niet dat bij veel socialisten een strikt lokale oriëntatie bleef overheersen.⁶⁹ De Amsterdammers vormden op die regel bepaald geen uitzondering.

Nog in 1887 bleek de in Den Haag zetelende Centrale Raad op de Amsterdamse leden nauwelijks greep te hebben. De plannen voor een parlementaire enquête naar kinderarbeid in fabrieken en werkplaatsen waren door de Centrale Raad als een nutteloos lapmiddel afgewezen, en besloten werd dat de SDB geen medewerking aan de enquête zou verlenen. De parlementaire onderzoekscommissie, waarvan ook het nieuwe liberale kamerlid B. H. Heldt deel uitmaakte, was haar werk echter nog maar nauwelijks begonnen, of de eerste Amsterdamse socialisten verschenen ter zitting om hun verhaal te doen. Het waren niet de minsten die met hun getuigenissen de door het eigen bestuur afgekondigde boycot doorbraken. In de personen van Klaas Ris, Willem Ansingh, Piet Schröder en Johan Heuperman verschenen zelfs de voornaamste oprichters van de Amsterdamse SDV voor de commissie.⁷⁰ Amsterdammers van hun postuur lieten zich nu eenmaal vanuit Den Haag niet voorschrijven wat hen te doen stond. De afdeling Rotterdam voorzag al op het congres in december 1886 dat de Amsterdammers tegenover de enquêtecommissie hun eigen plan zouden trekken en betreurde dat bij voorbaat ten zeerste. De Centrale Raad kon als schamele verontschuldiging slechts aanvoeren, 'dat de tijd tot leiding heeft ontbroken'.⁷¹

Misschien hadden Amsterdamse socialisten nog jaren op de oude voet voortgekund, met het voeren van onderlinge, nuttige gesprekken en het verspreiden van persoonlijk geadresseerde propaganda, maar het was hun niet vergund. De buitenwacht schonk in februari 1882, ter gelegenheid van het eerste landelijke congres van de SDB, voor het eerst aandacht aan het bestaan van de sociaal-democraten. Erg welwillend was die aandacht evenwel niet. Commissaris Stork, dezelfde die zich bij het neerslaan van het Kermisoproer zo duchtig had geweerd, wist te verhinderen dat de voorgenomen openbare vergadering doorgang kon vinden.

Het zat de socialisten bij die vergadering niet mee: het in Den Haag gedrukte aanplakbiljet voor de openbare bijeenkomst op 12 februari 1882 gaf wel het goede adres in de Warmoesstraat, maar sprak abusievelijk van lokaal De Volharding, in plaats van het alom bekende De Vereeniging. Gedrukt op grote vellen helder blauw papier vielen de aankondigingen wel op en één exemplaar belandde dan ook, waarschijnlijk via de gemeentelijke aanplakker, op het hoofdbureau van politie.⁷² Commissaris Stork wist daarop in eigen persoon de zaaleigenaar te bewegen tot opzegging van de huurovereenkomst. De afgewezen huurders weken daarom noodgedwongen uit naar het minder bekende en veel kleinere zaaltje van de Duitse lokaalhouder Staats, verderop in dezelfde Warmoesstraat. Ook deze was echter door Stork benaderd en durfde de vergadering niet te herbergen. Daarop was men maar naar Pennings bierhuis Cosmopolite in de Dijkstraat getrokken. Van een openbare vergadering voor een nieuw gehoor kon toen ech-

ter, na alle verwarring en veranderingen van locatie, geen sprake meer zijn.⁷³

De gezochte openbaarheid vonden de socialisten evenwel in de nasleep van dit 'schandaal'. Stork had met zijn initiatief de bevoegdheden van een politie-commissaris wel erg ver overschreden en juist dat werd ten volle uitgebuit. Behalve in *Recht voor Allen* werd de kwestie uit de doeken gedaan in een overdruk die als strooibiljet onder de titel 'Amsterdams redding door de politie' in grote oplagen werd verspreid en waarin lustig de spot werd gedreven met de overijverige wetsdienaar. Met smaak citeerde *Recht voor Allen* de brief die de congresgangers aan commissaris Stork hadden verzonden, en waarin zij hem bedankten voor zijn ingrijpen:

Daar de opvatting, die gij hebt van het recht van vergaderen in ons land, niet anders dan ten voordeele der socialistische beginselen kan zijn.⁷⁴

Nu ook bleek de waarde van een voorman uit de betere kringen: Domela Nieuwenhuis wist door te dringen tot de kolommen van het weekblad *Het Paleis van Justitie*, waarvan de redactie na eigen onderzoek de klachten van de verdreven sociaal-democraten onderschreef. De relatie tussen politie en socialisten in Amsterdam deed het allemaal geen goed. In een reactie in *Het Paleis van Justitie* zou Stork zijn wederpartij een dreigend 'onthoud je dag' toevoegen.⁷⁵